

Marek Starowieyski, Waldemar Siwiński, Henryk Skorowski, Jan Gliściński

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 61/2, 93-102

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. PUBLIKACJE. 1. *Corpus Christianorum*, series Graeca (cd.). — 2. Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim w III i IV wieku. — 3. Polityka kościelna św. Hilarego z Poitiers. II. KOMUNIKATY. Kierunki współczesnych badań patrystycznych*.

I. PUBLIKACJE

1. *Corpus Christianorum, Series Graeca* (cd.)

Diversorum Postchalcedonensium auctorum collectanea I. Pamphili Theologi Opus ed. José H. Declerck. *Eustathii Monachi Opus* ed. Pauline Allen, *Corpus Christianorum, Series Graeca 19, Tournhout (Brepols) 1989, s. 476.*

Okres sporów w okresie pochalcedońskim kryje w sobie wiele zagadek. Badania podjęte nad tym okresem przyniosły już sporo wyjaśnień: wydano dzieła autorów dotychczas nieznanych, zidentyfikowano wiele postaci, odkryto nowe. W pracy nad tym okresem wyróżnia się działalność zmarłego już patrologa francuskiego, M. Richarda († 15.VI.1976), który odkrył szereg nowych rękopisów dzieł z tego okresu oraz wydał ważne prace przyczynkowe, wyjaśniające trudne problemy związane z tym okresem. Stanowią one podstawę i punkt odniesienia dla wydań nowych tekstów w CCHrG, także i w recenzowanym tu tomie. Ponadto wydawnictwo Brepols wydało 3 tomy prac M. Richarda, które były już recenzowane w Biuletynie Patrystycznym (CTh 49(1979), fasc. 4, s. 186—189). Tom niniejszy stanowi pierwszy tom podserii poświęconej wydaniom pism pisarzy pochalcedońskich. Składa się on z dwóch części. J. H. Declerck opracował, opatrzył wstępem i wydał dzieła Pamfila Teologa, a więc jego *Solutio (Lysis)* oraz przypisywany mu panegiryk św. Soterisa (BHG 1642) wraz ze wstępem metrycznym. P. Allen wydała i opatrzyła wstępem i komentarzem niewielki list „O dwóch naturach” autorstwa mnicha Eustacjusza. Obydwa te utwory nie są zupełnie nieznane: *Solutio* wydał niekompletnie i niedokładnie kard. A. Mai. Panegiryk św. Soterisa — Franchi de Cavalieri, natomiast list Eustacjusza — również kard. A. Mai, które to wydanie przedrukowano w PG. Wskutek postępu badań i wydania innych prac z tego okresu oraz odnalezienia nowych rękopisów, stało się rzeczą konieczną nowe wydanie tych ważnych utworów, dla poznania epoki pochalcedońskiej.

Dzieło, którego pierwsze słowa tytułu brzmią: *Kephalaion diaphoron etoi epaporseon lysis* (cytowane jako *Solutio*), zostało wydane przez kard. A. Mai w: *Novae Patrum Bibliothecae tomus secundus, Romae 1844, s. 597—643*, jednak niekompletnie i z błędami wynikłymi z pośpiechu. Autora udało się zidentyfikować dopiero F. Diekampowi w 1906 r. jako Pamfilosa, bez bliższego jednak określenia. M. Richard zidentyfikował go z Pamfilosem z Jerozolimy, autorem wspomnianego Panegiryku.

* Redaktorem biuletynu jest ks. Jan Gliściński SDB, Warszawa.

Również temu uczonemu zawdzięczamy odnalezienie rękopisu zawierającego całość utworu — *Athom. Vatopaed.* 236. Przedwczesna śmierć nie pozwoliła francuskiemu uczonemu wydać tego tekstu. Także jemu udało się określić lata, w których działał Pamfilos na ok. 557—630. Polemiczne dzieło Pamfilosa jest napisane w częściej w owych czasach konwencji pytań i odpowiedzi: całość składa się z 18 pytań. Celem Pamfilosa było obronić trudności nauki dotyczącej Chrystusa, zbić naukę Nestoriusza i Eutychesa, obronić uchwały Soboru Chalcedońskiego. Pamfilos jest typowym kompilatorem: w jego dziele znajduje się więcej cytatów jawnych i ukrytych pisarzy ortodoksyjnych, heretyckich i pogańskich niż tekstu samego autora. Cytatów jawnych jest 144 oraz szereg cytatów ukrytych. Czy Pamfilos z Jeruzolimy jest również autorem Panegiryku św. Soterisa, opatrzonego wstępem metrycznym, wydanego również z błędami przez P. Franchi de Cavalieri, *Hagiographica* 2, Roma 1908, s. 113—120? Sprawa pozostaje otwarta. M. Richard uważał, że tak, natomiast Declerck wykazuje słabość jego argumentacji, choć przyznaje, że dowody Richarda zachowują wartość. Na końcu tekstu znajdujemy szereg indeksów: imion własnych, słów greckich (kilka nieznanych dotychczasowym leksykografom), liczb, cytatów z Pisma św., źródeł i miejsc paralelnych.

List Eustacjusza (*Epistole Theodoulu tou kai Eustathiou monachou pros Timotheon scholastikon*) wydał po raz pierwszy kard. A. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio VII, Romae* 1833, s. 277—291. Wydanie to poprawione ukazało się w: *PG* 86/1, s. 901—942. Jest to pismo skierowane przeciw Sewerowi z Antiochii († 538), którego często cytuje. Dzieła Sewera, jak wiadomo, zachowały się w przekładzie na j. syryjski. Po wydaniu krytycznym dzieł Sewera, należało wydać na nowo również pismo Eustacjusza. Ustalenia daty ani autora nie udało się dokonać: postaci Teodula vel Eustacjusza i Tymoteusza są nie do określenia. Po podaniu różnych prób ustalenia dat, autorka konkluduje, że prawdopodobnie autor żył w połowie albo w drugiej połowie VI w. Liczne cytaty autorów, zwłaszcza monofizyckich, pochodzą prawdopodobnie z jakiegoś antymonofizyckiego *florilegium*. Podobnie jak i w pierwszym utworze, po tekście znajdujemy liczne i pożyteczne indeksy.

Wydanie jest, jak zwykle w tej serii, wzorowe i stanowi ono niewątpliwie cenny przyczynek do lepszego poznania sporów teologicznych tego ciekawego i burzliwego okresu dziejów Kościoła.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim w III i IV wieku

Kościół i państwo na przestrzeni dwóch tysięcy lat trwają obok siebie. Cały ten okres to nieustanne ząbienie się wpływów tych organizmów na ludzkość i jej kulturę. Szczególnie interesujący etap tego współistnienia stanowił moment, w którym obok mocno ukształtowanej organizacji państwowej doszedł do głosu silny i atrakcyjny Kościół. Trudne były początki tej współzależności. Kościół pragnął zawsze swobody działania, zwłaszcza w kwestii wiary. Pierwotnie władza cesarska lekceważyła sobie lub wręcz nie zauważała problemu chrześcijaństwa, uznawanego przez nią za niezbyt groźny zabobon. Tak więc prześladowania chrześcijan w I wieku były raczej rzadkie. W miarę jednak rozszerzania się kręgu nowej wiary Cesarstwo Rzymskie zaczęło dopatrywać się w wyznawcach tej religii intruzów, mogących mieć negatywny wpływ na harmonijny rozwój państwa. W miarę jak potęgą obcego dla pogan Boga zaczęła rosnąć, władcy Cesarstwa próbowali masowo, w sposób krwawy i demonstracyjny, utrzymać porządek w politeistycznym państwie. Nie mogąc jednak poradzić sobie z Kościołem, mu-

sieli pójść na ugodę. Ponieważ polityka nie jest dobrą areną dla partnerstwa, pozycja Kościoła aż do IV w. była zagrożona.

Pełniejsze poznanie i zrozumienie niektórych zagadnień z okresu wczesnego chrześcijaństwa możemy odnaleźć w pracy zbiorowej pt. *Chrześcijaństwo a życie publiczne w Cesarstwie Rzymskim III—IV w.*, wydanej przez Katolicki Uniwersytet Lubelski pod redakcją biskupa prof. dra hab. Jana Śrutwy. Książka ta jest zbiorem akt sympozjum, jakie odbyło się na wspomnianej uczelni w dniach 20—21 marca 1985 r.

Na treść książki, o której mowa, złożyły się wygłoszone na tym sympozjum referaty. Obecność i czynny udział wielu znawców tematu spowodowały, że książka ta, napisana przystępnym językiem, służy nie tylko osobom zawodowo związanym z historią Kościoła, lecz także szerszemu kręgowi czytelników, pragnących lepiej poznać okres wczesnego chrześcijaństwa.

Jedenaście rozdziałów (referatów), traktujących o mentalności, sposobie widzenia świata ówczesnych ludzi, poprzedzone jest wprowadzeniem ks. biskupa J. Śrutwy i podsumowanych zakończeniem tegoż samego Autora. Z książki wynika, że wyżej wspomniana mentalność chrześcijan była trudna do zrozumienia dla ówczesnego społeczeństwa. Życie Rzymian, płynące niefrasobliwym bachicznym nurtem, sposób pojmowania radości tego świata, były jednakże zarówno dla plebejuszy jak i wysoko postawionych urzędników państwowych. Jedni jak i drudzy tak samo spędzali czas na wielodniowych ucztach i igrzyskach oraz napawli się widokiem krwawych pojedynków, co dla chrześcijan, z oczywistych względów, było nie do przyjęcia.

Sztynne rygory moralne i surowa krytyka takiego sposobu życia społeczeństwa, nie przysporzyły chrześcijanom zbyt wielu zwolenników z kręgu władzy. Jednak w miarę upływu lat dało to widoczne i pozytywne rezultaty, czego wyrazem był przełomowy w historii rok 313, kiedy to zasady kościelne wzniosły się ponad styl pogański. Odbiło się to poważnie na obrazie sztuki tego okresu, która krytykowana przez Kościół za niskie wartości moralne i artystyczne, zaczęła chłonąć coraz silniej wyższe wartości duchowe, propagowane przez chrześcijan. Od IV w. Kościół staje się równoważną siłą w państwie względem władzy cesarskiej. Zmieniany coraz wyraźniej świat wartości moralnych w społeczeństwie rzymskim, zaczyna od tego czasu obejmować swoim oddziaływaniem także samych cesarzy. Rządzą od tej pory cesarze, będący wyznawcami nauki Chrystusa, dzięki którym to wszystko, o co walczyli pierwsi chrześcijanie przez trzy wieki, zaczyna rozwijać się na podatnym gruncie, aczkolwiek nie bez okresowych trudności.

Tych zaledwie kilka wieków wczesnego chrześcijaństwa było przepojonych krwią i ofiarami męczenników. Kościół — ostoja nowej wiary i wyższych wartości moralnych — stał się brutalną żądzą władzy cesarskiej. Jest prawdą, że przez krew i siłę wiary, Kościół nie tylko uzyskał autonomię, ale także zdominował moralnie społeczeństwo pogańskie.

Książka, o której mowa, dobrze ukazuje okres przewartościowania życia społeczeństwa w Cesarstwie Rzymskim w III i IV w. Jest to cenna pozycja z zakresu literatury patrystycznej i historii Kościoła w starożytności chrześcijańskiej. Struktura jej jest jasna i umożliwia czytelnikowi zrozumienie poruszanych w niej zagadnień. Z pewnością będzie ona pomocna dla tych, którzy interesują się epoką Ojców Kościoła.

Waldemar Siwiński, Warszawa

3. Polityka kościelna św. Hilarego z Poitiers

Kontrowersja ariańska w IV w. była konfliktem bez precedensu i jednym z największych kryzysów w historii Kościoła. Przyczyny jej były różnorodne i złożone. Jedną z nich była polityka stosowana przez cesarzy, którzy pragnęli, aby Kościół był zjednoczony, ponieważ w IV w. chrześcijaństwo stało

się religią faworyzowaną w całym Cesarstwie Rzymskim. Inną przyczynę stanowiła rywalizacja personalna pomiędzy biskupami i teologami. Te jednak przyczyny nie wystarczają do wyjaśnienia zaistniałego kryzysu. Problemem fundamentalnym, tym, który miał znaczenie istotne, była następująca kwestia: jak jest możliwe zbawienie człowieka, żyjącego w świecie, w którym panują ciemności i śmierć? Od czasów Ojców Apostolskich ta sprawa stanowi centralny problem dla chrześcijan i tylko ona wyjaśnia wielkie kontrowersje trynitarne i chrystologiczne.

Decyzje Soboru Nicejskiego były w tej kwestii jednoznaczne. Nie zdołały one jednak zażegnać sporu wokół bóstwa Jezusa Chrystusa i zadać decydującego ciosu herezji ariańskiej. Zwolennikom tej herezji udało się wciągnąć w spory teologiczne sprawujących władzę, ludzi, którzy nie byli teologami, ale dysponowali siłą. Postawienie się z kolei władzy cesarskiej ponad Kościołem (IV w.) spowodowało niezmiernie skomplikowaną sytuację w zakresie rozwiązywania kościelnych sporów doktrynalno-dyscyplinarnych. Dzięki polityce jednego z trzech synów Konstantyna Wielkiego, średniego wiekiem, Konstancjusza, arianizm zdołał w dość krótkim czasie osiągnąć swoje apogeum. Za rządów tego właśnie cesarza przypada działalność kościelna biskupa Poitiers, Hilarego, której poświęcona jest pozycja książkowa ks. Jana Glišcińskiego pt. *Polityka kościelna Św. Hilarego z Poitiers*, Warszawa 1990, s. 204.

Już sam tytuł pracy budzi zainteresowanie ze strony czytelnika. Chodzi tu przede wszystkim o pojęcie polityki kościelnej. Czy działalność biskupa można faktycznie określać pojęciem polityka? Otóż nie wolno zapominać, że Hilary działał w IV w., tj. w czasie, w którym mamy do czynienia z nową rzeczywistością, powstałą wskutek przełomu konstantyńskiego, w której Kościół został, jeżeli można tak się wyrazić, upaństwowiony. Cesarz uważał siebie za biskupa, nosił tutaj pontifex maximus, rozstrzygał sprawy kościelne natury doktrynalnej i dyscyplinarnej, zwoływał synody, zatwierdzał biskupów. W takiej nienormalnej sytuacji nie można było działać inaczej, jak tylko prowadzić odpowiednią politykę, zmierzającą do tego, aby upaństwowiony Kościół mógł realizować mimo to misję, do jakiej powołał go Chrystus. Stąd też zasadnie w odniesieniu do działalności Hilarego z Poitiers stosować można pojęcie polityki kościelnej.

Książka ks. J. Glišcińskiego składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy podejmuje zagadnienie genezy, czyli uwarunkowań i przyczyn polityki kościelnej Hilarego. Daje on gruntowną odpowiedź na pytanie, co sprawiło, że biskup z Poitiers podjął się takiej właśnie działalności? Autor rozprawy całą genezę polityki kościelnej św. Hilarego sprowadza do trzech zagadnień: rozłamu między Wschodem i Zachodem, do jakiego doszło w Serdycy w 343 r., zagrożenia dla jedności wiary wskutek powstawania jej nowych formuł; polityki kościelnej cesarza Konstancjusza, który wspierał herezję ariańską i dążył do wprowadzenia jej najpierw we wschodniej części Imperium, a następnie na całym jego obszarze. Te właśnie wydarzenia, zdaniem Autora, stanowią z jednej strony tło historyczne polityki kościelnej św. Hilarego, z drugiej natomiast są jej głównymi przyczynami i uwarunkowaniami.

Dopiero na tej bazie podejmuje ks. J. Glišciński problem bliższego określenia samej polityki kościelnej biskupa Poitiers, czyli kwestii jej kierunków, wymiarów i odniesień. Sprowadza ją Autor do trzech rodzajów polityki: synodalnej, ekumenicznej oraz względem władzy świeckiej. Taki podział polityki prowadzonej przez św. Hilarego wyznacza ks. J. Glišcińskiemu trzy zasadnicze rozdziały jego rozprawy.

Rozdział drugi poświęcony jest właśnie polityce synodalnej biskupa Poitiers. Autor szczegółowo omawia poszczególne synody: w Béziers, Syrmium, Ancyrze, Ariminum, Seleucji, Konstantynopolu, Paryżu. Hilary brał udział w trzech tylko synodach, ale zbierał skrzętnie i studiował akta wszystkich ważniejszych synodów, czego dowodem są jego komentarze. Lektura tej części książki upoważnia do stwierdzenia, że polityka synodalna Hilarego polega-

lą — najogólniej mówiąc — na takim działaniu, aby synody przestały być narzędziem w rękach władzy świeckiej, umożliwiając tym samym utwierdzenie się arianizmu poprzez manipulowane zręcznie podejmowanie przez nie uchwał doktrynalnych i dyscyplinarnych. Interesującą refleksją, która nasuwa się z lektury drugiego rozdziału jest przeświadczenie, iż w polityce synodalnej Hilarego można dostrzec osobliwą ewolucję. Jak bowiem początek jej oznaczał dla wielu jego wielką przegraną, tak dla nikogo nie ulega wątpliwości, iż końcowa jej faza stanowiła wielkie zwycięstwo odniesione nad prominentami herezji ariańskiej na Zachodzie.

Polityka synodalna św. Hilarego znalazła swoją kontynuację i ukoronowanie w prowadzeniu działalności ekumenicznej. Polityce ekumenicznej poświęca ks. J. Gliściński trzeci rozdział swej rozprawy. Omawia w nim analizy wschodnich definicji wiary (powstałych po 325 r.) dokonanych przez św. Hilarego, analizy kontrowersyjnych terminów: *homoousios* i *homoiousios* oraz wielorakie zabiegi o faktyczną jedność. W świetle tego rozdziału polityka ekumeniczna biskupa Poitiers jawi się jako działanie zmierzające do pojednania ze sobą wszystkich skłóconych i podzielonych sił antyariańskich na Wschodzie i na Zachodzie, on zaś sam jako pionier dialogu ekumenicznego, który okazał się niezwykle skuteczny.

Ostatni rozdział pracy ks. J. Gliścińskiego ukazuje politykę św. Hilarego względem władzy świeckiej. Sprowadza ją Autor do trzech rodzajów: dialogu i porozumienia, protestu i potępienia, polityki niezależnej od władzy świeckiej. Lektura tego rozdziału upoważnia do stwierdzenia, iż w zakresie polityki św. Hilarego wobec władzy cesarskiej widoczna jest najpierw linia postępowania umiarkowanego i powściągliwego, następnie przejście na pozycję radykalną i ofensywną i wreszcie próba obrania kierunku niezależnego i samodzielnego.

Pozycja książkowa ks. J. Gliścińskiego przedstawia w sposób naukowo interesujący sylwetkę biskupa Hilarego z Poitiers jako polityka kościelnego. Jest to praca w pełni nowatorska. Nie ulega bowiem wątpliwości, że o św. Hilarym jako teologu, egzegecie, polemście, poecie i styliście napisano stosunkowo wiele. Nie powstało jednak do tej pory całościowe opracowanie rozwijanej przez biskupa Poitiers, nazywanego „Atanazym Zachodu”, polityki kościelnej. W tym sensie praca ks. Gliścińskiego wnosi istotne *novum* do dziedziny starożytności chrześcijańskiej, niejako dookreślając postać św. Hilarego.

Na uwagę i podkreślenie zasługuje także bogata literatura, którą zebrał Autor, a która także dla badaczy tego okresu stanowić może niezaprzeczalne bogactwo. W sumie otrzymaliśmy wartościowe i interesujące dzieło, które powinno zainteresować naukowców, profesorów i wykładowców uczelni katolickich i seminariów duchownych, a także samych studentów.

ks. Henryk Skorowski SDB, Warszawa

II. KOMUNIKATY

Kierunki współczesnych badań patrystycznych

Badania patrystyczne prowadzone w ostatnim czasie na arenie międzynarodowej są liczne i z łatwością zauważalne. Jednym z owoców takich badań jest książka powstała pod redakcją A. Quacquarelli pt. *Complementi interdisciplinari di patrologia, Città Nuova Editrice, Roma 1989, s. 912*. Jest ona pomyślana jako pomoc dla wszystkich osób, zajmujących się czy to zawodowo czy też w sposób amatorski epoką Ojców Kościoła. Ze względu na niewątpliwą wartość, treść tej książki zasługuje na stosowne omówienie. We wstępie do niej A. Quacquarelli zaznacza, że nie czyni podziału na patrologię i patrystykę, ponieważ jego zdaniem są to terminy, które niemalże się równoważą i odnoszą do tej samej rzeczywistości, tzn. do Ojców Kościoła.

Pierwszą z poruszonych materii w tej książce są aktualne tendencje w studiach patrystycznych (*Tendenze attuali negli studi patristici*) pióra A. Di Bernardino (s. 25—70), którym w niniejszym Biuletynie pragniemy poświęcić nieco uwagi. Autor zauważa najpierw, że materiał źródłowy stanowi zawsze bazę dla każdego badania historycznego. Wszelka dokładna rekonstrukcja historyczna wymaga zebrania jak największej, o ile to możliwe, ilości danych. Najtrudniejszą jednak sprawą jest ich interpretacja, stąd też jest rzeczą pożądaną, ażeby różnicować kryteria interpretacyjne i krytykować te, które zostały w takim czy innym przypadku niewłaściwie zastosowane.

Badania nad Ojcami Kościoła pozwalają na lepsze poznanie ich środowiska teologicznego, kulturalnego i społecznego. W zakresie historii społecznej starożytnego chrześcijaństwa na uwagę zasługują takie pozycje, jak: R. M. Grant, *Early Christianity and Society*, London 1978; J. Stambaugh — D. Balch, *The Social World of the First Christians*, London 1986; P. Lampe, *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten*, Tübingen 1987; G. Schöllgen, *Ecclesia Sordida? Zur Frage der sozialen Schichtung frühchristlicher Gemeinden am Beispiel Kartagos*, Münster 1985; Akta sympozjów patrystycznych, jakie odbywały się w *Institutum Patristicum Augustinianum* w Rzymie w latach 1977, 1979, 1981, 1984, 1987 i 1989.

Jednym z podstawowych pytań, jakie stawiają sobie uczeni współcześni, jest kwestia struktury wspólnoty chrześcijańskiej w pierwszych trzech wiekach. W tej materii na uwagę zasługują wyniki takich badań, jak: J. Gager, *Kingdom and Community: The Social World of Early Christianity*, Englewood Cliffs (NJ) 1975; A. J. Malherbe, *Social Aspects of Early Christianity*, Baton Rouge-London 1977; H. C. Kee, *Christian Origins in Sociological Perspective*, London 1980 i Philadelphia 1983 (wyd. II); J. H. Elliot, *A Home for the Homeless. A Sociological Exegesis of 1 Peter, its Significance and Strategy*, London 1982. Szczególnego podkreślenia wymagają badania G. Theissen'a, którego dzieło zostało przetłumaczone na język włoski pt. *Sociologia del Cristianesimo primitivo*, Genova 1987. Uczony ten nie tylko zebrał potężny materiał, ale przy jego opracowaniu zastosował oryginalną metodę. Wszystkie te badania są kontynuacją studium, zapoczątkowanego przez E. Troeltscha w 1912 r. (*Le dottrine sociali delle chiese e dei gruppi cristiani*, Firenze 1949—1960).

Można by określić mianem mody badania patrystyczne o charakterze hagiograficznym, jakie zostały przeprowadzone w ostatnich latach, a których owoce przedstawiają się w następujący sposób: E. Patlagean — P. Riche, *Hagiographie, cultures et sociétés, IVe—XIIe siècles. Actes du Colloque organisé à Nanterre et à Paris (2—5 Mai 1979)*, w: *Études Augustiniennes*, Paris 1981; *L'agiografia latina nei secoli IV—VII*, w: *Augustinianum* 24(1983) 1—345; B. Brennan, *Athanasius' Vita Antonii. A sociological Interpretation*, w: *VC* 39(1985)209—227; P. Saint-Roch, *Enquête „sociologique” sur le Cimetière dit „coemeterium sanctorum Marci et Marcelliani Damasiense”*, w: *RAC* 59(1983)411—423.

Kilka słów należy się także odkryciom o charakterze patrystycznym. W ostatnich latach nie były one tak głośne jak te w Nag Hammadi czy w Medinet Mâdi. Obecnie najważniejsze odkrycia tekstów łacińskich i greckich nie pochodzą z bibliotek, ale z wykopalisk archeologicznych. Wydaje się jednak, że odwrotnie sprawa ta przedstawia się w przypadku pism powstałych w takich językach wschodnich, jak: koptyjski, syryjski, armeński i gruziński. Istnieją bowiem jeszcze zbiory biblioteczne, przede wszystkim monastyczne, które nie zostały do końca zbadane. Chodzi często o przekłady na język grecki, niemniej jednak bardzo użyteczne dla ich wykorzystania.

Gdy chodzi o odkrycia pism powstałych w języku łacińskim i greckim, to godne odnotowania jest opublikowanie przez H. J. Frede nie wydanego

manuskryptu łacińskiego listów św. Pawła oraz kompletnego do nich komentarza, znajdującego się w Muzeum Narodowym w Budapeszcie, pt. *Ein neues Paulustext und Kommentar. Band I: Untersuchungen, Band II: Die Texte, Freiburg 1983—1984*. Jest to komentarz anonimowy, znany już przez Kasjodora, zredagowany w latach 396—405, w którym ujawnia się wpływ egzegetycznej szkoły antiocheńskiej. Frede jest zdania, że listy te, jak i sam komentarz, wywodzą się z regionu Akwilei.

Innym wydarzeniem tego typu godnym odnotowania było odkrycie przez J. Divjaka 30 listów, z których autorem 27 był św. Augustyn, 2 — Koncencjusz, korespondujący z Augustynem, 1 zaś św. Hieronim, piszący do Aureliusza, biskupa Kartaginy. Zostały one wydane pt. *Sancti Aurelii Augustini opera, epistulae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae* (CSEL 88), Wien 1981. Tekst ich został przekazany w dwóch manuskryptach, z których jeden znajduje się w Bibliotece Narodowej w Paryżu, drugi zaś został odkryty w Marsylii. Listy te nie wnoszą wprawdzie niczego nowego do poznania życia biskupa Hippony, to jednak stanowią osobliwą kopalnię informacji na temat późnej starożytności jak i życia wspólnot chrześcijańskich.

Na podkreślenie zasługują także identyfikacje tekstów albo autorów. I tak np. F. C. Schalter odkrył, że anonimowy autor pisma *Opus imperfectum in Mathaeum* czyni odnośniki do jakichś uprzednio napisanych komentarzy. Niektóre z nich, jak się okazało, znajdują się także w anonimowym komentarzu o inspiracji ariańskiej w Bobbio. Wszystko zdaje się wskazywać na to, że autorem jednego jak i drugiego pisma była ta sama osoba.

W roku 1941, w grocie znajdującej się koło miejscowości Tura, niedaleko Kairu, zostało odkrytych blisko 2000 stron papirusu, zawierającego dzieła Orygenesesa (dwa kodeksy) i Dydyma Ślepego (sześć kodeksów). Pochodzą one z V/VI w. i zostały ukryte przez orygenistów. Udało się je wreszcie po długich latach starań opublikować. Ten fakt pozwala na lepsze poznanie zwłaszcza Dydyma, którego wiele pism zostało zniszczonych w wyniku potępienia ich przez Synod w Konstantynopolu w 543 r. i przez Sobór w 553 r.

Odkrycie homilii kwartodecymana Melitona z Sardes (II w.) na temat Paschy w 1936 r. było niezwykle wydarzeniem. Sukcesywne odkrycia fragmentów greckich, koptyjskich, syryjskich, łacińskich, gruzińskich, a przede wszystkim papirusu Bodmer, który zawiera niemal kompletny jej tekst, pozwala dzisiaj na posiadanie w całości tego niezwykle interesującego i ważnego dokumentu. Podobnie przedstawia się sprawa z pismami Asteriusza Sofisty, ucznia św. Lucjana z Antiochii i towarzysza Ariusza, które odkryli Richard i Skard. Dzięki nim można lepiej poznać i zrozumieć jego doktrynę i jego egzegezę.

Osobny rozdział stanowią apokryfy. Na ten temat odbyło się specjalne sympozjum w *Institutum Patristicum Augustinianum* w Rzymie w 1982 r. Kilka lat temu została utworzona grupa międzynarodowa z ośrodkami w Szwajcarii i w Paryżu w celu przestudiowania i opublikowania w całości apokryfów w wydawnictwie Brepols. Grupa szwajcarska zajmuje się Dziejami apokryficznymi, podczas gdy grupa paryska pracuje nad późnym judaizmem i schryścianizowanymi apokryfami. Dotychczasowy podział na apokryfy Starego i Nowego Testamentu postanowiono zmienić. Obecnie stosuje się chętniej nazwę „apokryfy chrześcijańskie”, ponieważ istnieją apokryfy, które nie mieszczą się w obu wyżej wspomnianych kategoriach.

Z problematyką, o której mowa, wiąże się sprawa gnostycyzmu i manicheizmu. Do dzisiaj nie jest jasna kwestia początków gnostycyzmu, który dla Ojców był herezją. Pozostaje także do rozwiązania sprawa relacji, istniejących pomiędzy Nowym Testamentem a gnozą. Wiele jednak zależy od tego, co się rozumie pod pojęciem gnozy. Ojcowie uważali ją albo gnostycyzm za deformację wiary. Odczuwa się poważnie brak tekstów pochodzących z I w. Badania W. Schmithals'a (*Neues Testament und Gnosis, Darmstadt 1984*) wykazują, że Nowy Testament nie zawiera tekstów gnostyckich, ale posługuje

się niekiedy językiem gnostyckim (pisma Pawłowe i Janowe).

Gdy chodzi o manicheizm, wywodzący się z gnozy, to liczne odkrycia pozwoliły na lepsze jego poznanie (Turfan — 1904 r.; Algieria — 1918 r.; Medinet Mâdi — 1930 r.). Po długich latach oczekiwania i trudności, obecnie pracują nad wydaniem tych tekstów Giversen z Kopenhagi i Sundermann. Stosunkowo niedawno dokonano odkrycia „Zywotu Manesa”, posiadającego grecką szatę językową. Pochodzi on z pewnego grobowca w Egipcie. Dano mu nazwę *Codex Manichaicus Coloniensis*, jako że znajduje się w Kolonii. Jest to papirus, pochodzący z V w., w formie kieszonkowego kodeksu. Dzięki badaniom Samuela Lieu, Chińczyka z Hongkongu, została ukazana panorama historyczna manicheizmu w królestwie Uighur i w Chinach, gdzie zdołał on przetrwać do 1600 r. (*Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: a historical Survey*, Manchester 1985). Do dzisiaj istnieje sanktuarium manicheistyczne w Fukien, zbudowane w 1339 r., które zostało odnowione w 1922 r. i przekształcone w świątynię buddyjską. Na uwagę zasługują wreszcie takie publikacje na temat manicheizmu, jak: J. Ries, *Gnosticisme, manichéisme, encratisme: découvertes récentes et recherches actuelles*, w: *RTL* 16(1985) 122—126; tenże, *Les études manichéens. Des controverses de la Réforme aux découvertes du XX siècle*, Louvain-La-Neuve 1988; M. Tardieu, *Bulletin manichéen*, 8, w: *Abstracta Iranica* 8(1985) 111—119; tenże, *Le manichéisme*, Paris 1981 (tł. na wł. G. Sfameni Gasparro, *Il manicheismo*, Cosenza 1988).

W ostatnim czasie badania patrystyczne poszły także w kierunku studiów nad relacjami istniejącymi pomiędzy chrześcijaństwem a judaizmem. Powstała na ten temat bogata literatura. Z najważniejszych publikacji na uwagę zasługują: N. R. M. De Lange, *Origen and Jews: Studies in Jewish-Christian relations in third-century Palestine*, Cambridge 1976; C. Aziza, *Tertullien et le judaïsme*, Paris 1977; G. Sgherri, *Chiesa e sinagoga nelle opere di Origene*, Milano 1982; D. Rokeah, *Jews Pagans and Christians in Conflict*, Leiden 1982; R. H. Ayers, *Judaism and Christianity. Origins, Development and Recent Trends*, Lanham (MD) 1983; Pr. zb., *Ebraismo, Ellenismo, Cristianesimo*, w: *Archivio di Filosofia* 53(1985) 1—391; S. Sandmel, *Judaism and Christian Beginnings*, Oxford 1987; J. Neusner, *Judaism and Christianity in the Age of Constantine*, Chicago 1988; A. Van den Hoek, *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stromateis. An Early Christian reshaping of a Jewish model*, Leiden 1988.

Jeżeli już mowa o relacjach pomiędzy chrześcijaństwem i judaizmem w Kościele starożytnym, to bliska jest im problematyka, dotycząca Biblii. Jest rzeczą powszechnie znaną, że cała teologia Ojców Kościoła bazuje na Piśmie św. Studia z zakresu egzegezy patrystycznej, które przez jakiś czas były zaniedbane, obecnie stają się modne. Drogocennym narzędziem do badań nad tą tematyką jest niewątpliwie Biblia Patrystyczna (*Biblia Patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique. T. 1: Des origines à Clement d'Alexandrie et Tertullien*, Paris 1975; T. 2: *Le troisième siècle (Origène excepté)*, Paris 1977; T. 3: *Origène: Supplement, Philon d'Alexandrie (t. 1 i 2)*, Paris 1980. Przydatnym także dla badań z zakresu egzegezy biblijnej dziełem o charakterze bibliograficznym jest: H. J. Sieben, *Exegesis Patrum. Saggio bibliografico sull'esegesi biblica dei padri della Chiesa*, Roma 1983.

Godne odnotowania są także badania z zakresu chrystologii patrystycznej, prowadzone na przestrzeni ostatnich lat. Zaowocowały one w postaci niezwykle cennych opracowań. Na uwagę zasługuje przede wszystkim: A. Grillmeier, *Gesù il Cristo nella fede della Chiesa. T. 1: Dall'età apostolica al concilio di Calcedonia*, Brescia 1982 (bibliografia w wydaniu włoskim tej książki, która ukazała się najpierw w wydaniu niemieckim w 1979 r., jest bardziej odnowiona); T. 2, 1: *Das Konzil von Chalcedon (451). Rezeption und Widerspruch (415—519)*, Freiburg 1986. Nie mniejszą wartość przedstawiają

następujące dzieła: A. Orbe, *Cristologia gnostica. Introducción a la soteriología de siglos II y III*, Madrid 1976; tenże, *Il Cristo. Testi teologici e spirituali dal I al IV secolo*, Milano 1985; M. Simonetti, *Il Cristo. Testi teologici e spirituali dai IV al VII secolo*, Milano 1986; A. Zani, *La cristologia di Ippolito*, Brescia 1984; B. Studer, *Gott und unsre Erlösung im Glauben der Alten Kirche*, Düsseldorf 1985 (tł. wi.: *Dio salvatore nei Padri della Chiesa*, tł. fr. w przygotowaniu); A. Viciano, *Cristo salvador y liberador del hombre. Estudio sobre la soteriología de Tertuliano*, Pamplona 1986; J. A. McGuckin, *The Transfiguration of Christ in Scripture and Tradition*, Lewiston-Queenston 1987.

Z zakresu badań prowadzonych nad pneumatologią patrystyczną na uwagę zasługują: H. J. Jaschke, *Der Heilige Geist im Bekenntnis der Kirche. Eine Studie zur Pneumatologie des Irenaeus von Lyon im Ausgang vom altchristlichen Glaubensbekenntnis*, Münster 1976; W. Cramer, *Der Geist Gottes und des Menschen in früh-syrischer Theologie*, Aschendorf-Münster 1979; L. F. Ladaria, *El Espíritu en Clemente Alejandrino. Estudio teológico-antropológico*, Madrid 1980; A. Meis Wormer, *La fórmula de fe „Creo en el Espíritu Santo” en el siglo II. Su formación y significado*, Santiago de Chile 1980; L. Bouyer, *Le Consolateur*, Paris 1980; J. M. Garrigues, *L'Esprit qui dit „Père”!*. *L'Esprit-Saint dans la vie trinitaire et le problème du Filioque*, Paris 1982; P. Toynbee, *Towards the Holy Spirit*, London 1982; F. X. Durwell, *L'Esprit Saint de Dieu*, Paris 1983; A. Heron, *The Holy Spirit*, Philadelphia 1983; J. P. Burns — G. M. Fagin, *The Holy Spirit*, Wilmington (DE) 1984; A. Aranda, *Estudios de pneumatología*, Pamplona 1985; C. Granada, *El Espíritu Santo en la teología patristica*, Salamanca 1987.

Szczególnie zajęto się w ostatnim czasie pneumatologią św. Bazylego Wielkiego. Ze studiów na ten temat wymienić należy: P. Luislampe, *Spiritus vivificans. Grundzüge einer Theologie des Heiligen Geistes nach Basilius von Caesarea*, Münster 1981; J. M. Yanguas Sanz, *Pneumatología de San Basilio*, Pamplona 1983; D. C. Chang, *The Doctrine on the Holy Spirit in the Thought of the Cappadocian Fathers*, Madison (NJ) 1983; R. Latoratori, *Lo Spirito Santo e il suo dinamismo. Esperienza e teologia nel trattato Sullo Spirito Santo di Basilio*, Città del Vaticano 1986; M. A. G. Haykin, *And who is the Spirit? Basil of Caesarea's Letters to the Church at Tarsus*, w: VC 41 (1987) 377—385; J. Y. Lacoste, *La théologie et l'Esprit*, w: NRT 109 (1987) 660—671.

Niektórzy Ojcowie Kościoła zawsze cieszyli się i nadal cieszą wielkim wzięciem. Do takich należą zwłaszcza Ojcowie Apostołscy. Wśród nich w ciągu ostatniego czasu szczególne powodzenie miał św. Ignacy Antiocheński. Sprawą autentyczności jego listów zajęli się: J. Rius-Camps, *The Four Authentic Letters of Ignatius, The Martyr*, Roma 1979; R. Joly, *Le Dossier d'Ignace d'Antioche*, Bruxelles 1979; W. R. Schoedel, „Are the letters of Ignatius of Antioch authentic?”, w: *Religious Studies Review* 6 (1980) 196—201; C. P. Hammond Bammel, *Ignatian Problems*, w: *JTS* 33 (1982) 62—97.

Podobne powodzenie miał św. Ireneusz z Lionu, uważany za pierwszego wielkiego teologa. Jego dzieła pisane po grecku w dużej części zaginęły i dotarły do nas jedynie w przekładach na łacinę lub armeński. W średniowieczu był nawet nieznan. Obecnie jest odkrywany, studiowany. Opublikowane zostało w 1982 r. w dwóch tomach serii *Sources Chrétiennes* wydanie krytyczne jego dzieła pt. *Adversus haereses* wraz z przekładem na j. francuski. Zaczętkowane w 1952 r. Powstały liczne prace na jego temat, z których do najważniejszych należą: A. Orbe, *Antropología de San Ireneo*, Madrid 1969; tenże, *Parábolas evangélicas en San Ireneo*, Madrid 1972; tenże, *Cristologia gnostica. Introducción a la soteriología de los siglos II y III*, Madrid 1976; R. Berthouzos, *Liberté et Grâce suivant la théologie d'Irenée de*

Lyon. *Le debat avec la gnose aux origines de la théologie chrétienne*, Paris 1980; A. Orbe, *Teologia de san Ireneo*, Madrid 1985—1988; Y. De Andia, *Homo vivens. Incorrumpibilité et divinisation de l'homme selon Irénée de Lyon*, Paris 1986; J. Fantino, *L'homme image de Dieu chez saint Irénée de Lyon*, Paris 1986; Y. De Andia, *Irenée, théologien de l'unité*, w: *NRT* 109(1987) 31—48.

Klemens Aleksandryjski wzbudza zainteresowanie swoim nauczaniem moralnym i filozoficznym. Bada się także jego źródła i analizuje jego relacje z kulturą judaistyczną i pogańską. Na temat wyników tych badań informacji dostarczają: E. Osborn, *Clement of Alexandria*, w: *A Review of Research 1958—1982, Second Century* 219—224; A. Van den Hoek, *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stromateis. An Early Christian Reshaping of a Jewish Model*, Leiden 1988.

Gdy chodzi o Tertuliana, to badania dotyczą jego nauczania etycznego i jego wkładu w formowanie się doktryny teologicznej na Zachodzie oraz języka (*langage*) chrześcijańskiego. Syntetyczne przedstawienie tych badań znajduje się w *Dizionario patristico e di antichità cristiane (DPAC) II*, 3413—3424 (P. Siniscalco). Na temat Orygenesisa organizowane są od 1973 r. tzw. kolokwia. Pierwsze tego rodzaju spotkanie miało miejsce w Monsserrat, następne zaś odbyły się w Bari, Manchesterze i Innsbrucku. H. Crouzel podkreśla aktualność Orygenesisa (*Actualité d'Origène*, w: *NRT* 102(1980)386—399). Wzrasta w szybkim tempie bibliografia na jego temat. Powstają prace o nim na wysokim poziomie. Do takich należą: P. Nautin, *Origène, I: Sa vie et son oeuvre*, Paris 1977; H. Crouzel, *Origène, Paris-Namur* 1985; J. W. Trigg, *Origen. The Bible and Philosophy in the Third-century Church*, London 1985.

Św. Augustyn jest niewątpliwie najbardziej poczytnym wczesnochrześcijańskim pisarzem. Z racji obchodów 1600-lecia jego nawrócenia, chrztu oraz śmierci jego matki, Moniki, odbyło się wiele Kongresów i sympozjów międzynarodowych w takich miastach, jak: Rzym, Gazzada-Mediolan, Bari, Tuluza, Giessen, Utrecht, Toronto, Palermo, Lublin. Jedną z sesji Kongresu patrystycznego w Oxfordzie w 1987 r. została również poświęcona Augustynowi.

Kiedy już mowa o obchodach rocznicowych, to należy przypomnieć, że w 1979 r. obchodzone było 1600-lecie jego śmierci św. Bazylego Wielkiego. Z tej okazji odbyły się dwa Kongresy: w Messynie i w Toronto. Bratu Bazylego, św. Grzegorzowi z Nyssy, który w przeszłości był mało studiowany, poświęca się od jakiegoś czasu co cztery lata międzynarodowe sympozjum. W 1990 r. odbywać się ono będzie na uniwersytecie St. Andrews i jako tematykę mieć Homilie na Księgę Eklezjastesa. W 1980 r. przypadła 150 rocznica urodzin Boecjusza. W Pawii, tj. w mieście gdzie spoczywają jego doczesne szczątki, zorganizowany został w związku z tym wydarzeniem Kongres międzynarodowy. Św. Grzegorzowi Wielkiemu z okazji jego wyboru na papieża w 590 r. poświęcone zostaną w 1990 r. różnorakie sesje naukowe i Kongres międzynarodowy w *Institutum Patristicum Augustinianum*. Innym wydarzeniem, które zastępuje na podkreślenie, były obchody 1200 rocznicy II Soboru Nicejskiego (787 r.), którego główną tematyką był kult obrazów.

ks. Jan Gliściński SDB, Warszawa